2°) qu'il est permis de supposer qu'il y ait eu à l'origine un nom composé dont le deuxième terme, devenu incompréhensible pour les héritiers directs du composé comme pour les populations emprunteuses, aurait été accommodé par l'étymologie populaire de façon à donner à nouveau à l'ensemble un sens acceptable relativement aux croyances particulières de chacun.

Certaines de nos hypothèses peuvent sembler fragiles, — nous en convenons volontiers, — mais elles ne sont pas basées uniquement sur des ressemblances que nous avons matérialisées par notre portrait-robot, mais qui pourraient être fortuites, — et il serait déjà fort curieux que, d'une part, les noms aient une telle ressemblance et, d'autre part, les personnages désignés par ces noms aient mêmes qualités, mêmes aspects et mêmes fonctions. Selon les possibilités que présentaient les langues de mots ou de racines à consonances voisines de l'original et offrant un sens compatible avec les attributions du personnage, nous aurions eu un «*al fouleur*», un «*al bourdonneur*», un *alf* dont le souffle aurait rendu malade; dans d'autres langues, le composé entier aurait été adapté: *alabasdria;* ailleurs, il aurait pu rester simplement altéré: *avestitza.*

Enfin, la coïncidence qui semble avoir le moins de chance d'être fortuite serait la coexistence, dans des domaines éloignés les uns des autres, du premier terme isolé et du composé complet *alf/alfgust, al*/al(*)madar* (?), *al/al(a)bastı.*[46]

FREDERIC FEYDIT
Professeur à l'Institut National
des Langues et Civilisations Orientales,
Membre de l'Académie de St. Lazare

46· Lors d'une communication que nous avons faite sur ce sujet au XXIXe Congrès Orientaliste, le prof. Edmund Schütz nous a signalé le couple allemand Alp/Alpdrücken, «cauchemar» dans lequel on retrouve, sinon le squelette consonantique de Albastı, au moins l'idée d'opprimer.

ՊԵՏՐՈՍ ԴՈՒՐԵԱՆԻ ՔՆԱՐԵՐԳՈՒԹԵԱՆ ԵՆԹԱԽԱՒԸ ԵՒ ՔԵՐԹՈՂԻ ՆԵՐԱՇԽԱՐՀԸ

«Քնարերգակ բանաստեղծութիւնը կարելի է նկատել իբրեւ բովանդակութիւնը եւ կատարը բանաստեղծութեան՝ որ ինքնին կատարն է մարդկային լեզուին»:
ԼԷՈՓԱՐՏԻ

Այս յօդուածը բանախօսութիւն մըն է մեր Հ. Լիւնն Զէֆիեանին, կատարուած Գատրգիւղի Արամեան Սանուց Միութեան սրահին մէջ, 8 Ապրիլ 1973, ֆիլ մը ուշացած թուականով: Գրուածքը լոյս տեսած է Պոլսոյ «Մարմարա»յի մէջ՝ 17–23 Ապրիլ 1973: Ներկայ քնագիրը ունի թեթեւ տարբերակներ եւ բարեփոխումներ՝ յատկապէս սկզբնաւորութեան եւ ծանօթութիւններու մէջ:

Երգին եղական ինքնութեամբ եւ բացած քերթողական ճամբուն ինքնատպութեամբ՝ Դուրեան իր կնիքը դրոշմած է մեր գրականութեան որոշ մէկ շրջանին վրայ:

Դուրեանի անունը հայ գրական պատմութեան մէջ՝ խորհրդանիշը դարձած է բանաստեղծական աշխարհի մը, որ էացումն է քնարերգութեան պատմութեան՝ իր վճիտ հարազատութեան եւ ինքնաբուխ պարզութեան մէջ:

Դուրեանի քնարերգութեան այս տարերային զտութիւնը գաղտնիքն է անոր անմահութեան: Հարիւր տարիներ ետք՝ ան կ'ապրի տակաւին. իր երգը կը հոսի մարդկային սրտերէն ներս՝ ժամանակին հոլովոյթը ճեղքող անմիջական հաղորդականութեամբ եւ առինքնող թարմութեամբ մը:

Մեղի Հայերուս համար՝ Դուրեանի բանաստեղծական աշխարհը ունի նաեւ իր առանձին հմայքը: Շատերու համար՝ կանաչ երաղներով հիւսուած յիշատակներու բանաստեղծն է ան: Զինք սկսած ենք ճանչնալ նախակրթարանի դրասեղաններուն վրայ ու սիրած ենք.

© National Library of Armenia

յետոյ յանկարծ մեր պատանեկութեան նախասիրուած բանաստեղծը եղած է ան. մտերիմ մը՝ դեղեւկոտ քայլերու, անրջասոյզ խոհերու տարիներուն:

Դար մը ամբողջ եւ աւելի դլորեր, թաւալեր է իր ու մեր միջեւ: «Հարիւր տարին, ինչպէս կ'ըսէ Մուշեղ Իշխան, այն ոսկեղէն փորձաքարն է՝ որ վերջնականապէս կա՛մ կը թաղէ կամ կը հաստատէ բանաստեղծի մը համբաւը»[1]: Արդարեւ շատ բաներ Դուրեանի դրական արտադրութեան մէջ չեն տոկացեր ժամանակի ըսպառիչ ճնշումին: Ժամանակի անաչառ կշիռը դտեր ու զատեր է ինչ որ Դուրեանի քով յղացք է տաղանդի եւ ինչ որ միջակ է, պարադայական է կամ լոկ սկզբնաքայլ է՝ եթէ նոյնիսկ յղի ըլլայ յետագայ զարդացումներու:

Դուրեանի ժամանակակիցները ողջուներ էին իր մէջ մեծ բանաստեղծ մը: Այս տեսակէտէն յատկանշական է ինքնին այն վերտառութիւնը, որով ժամանակակից «Օրագիր» թերթը կու տայ նկարագրութիւնը Դուրեանի յուղարկաւորութեան. «Աղդային նշանաւոր ելիտասարդ բանաստեղծի մը՝ այն է Պ. Դուրեանի յուղարկաւորութեան շքեղ հանդէսը»[2]: Այս համոդումին մէջ փնտռելու է դլխաւոր շարժառիթը՝ Դուրեանի ընծայուած թաղմանական արտակարդ պատիւներուն, որոնք չեն կրնար բացատրուիլ ոչ իր տոհմիկ ծագումով կամ ընտանեկան դիրքով, ոչ ալ սոսկ ծաղկատի կեանքի մը տեւեւաթափին տոթած յուղումով: Ինչ որ արտակարդ է՝ չորս հազարի մօտ սգակիրներու Ս. Կարապետ եկեղեցիէն մինչեւ Պաղլար Պաշը երկարող թափօրը կամ թէ եկեղեցական արարողութիւններուն հաղիսաւորութիւնը չեն միայն[3]: Դուրեանի դագաղին առջեւէն կ'ընթանային նուագածուներու երկու խումբեր, մին՝ անուանի դերասանապետ Յակոբ Վարդովեանի, իսկ միւսը՝ իտալացիներէ բաղկացած[4]: Մեր շարականներու խնկաբոյր մեղեդիներուն կ'ընդելուզէին անոնք մէջ ընդ մէջ եւրոպական դասական երաժշտութեան թաղմանական նուագները: Նման սովորութիւն մը օտար էր Հայ Եկեղեցւոյ աւանդական ծիսակատարութեան: Եւ դիւրին չէր եղած մէկ երկու օրուան մէջ ստանալ անհրաժեշտ արտօնութիւնը եկեղեցական պատկան հեղինակութենէն: Ժթ. դարու եօթանասնական թուականներուն՝ Դուրեանի համար կատարուած այդ բացառութիւնը դժուար պիտի ըլլար այլապէս մեկնաբանել, եթէ արտօնութիւնը տուողները համոդուած

1. Մ. ԻՇԽԱՆ, Պ. Դուրեան երեւոյթ մըն է, «Գիր ու Գիրք», Պարբերաթերթ Հայ Գրականութեան Բարեկամներու Միութեան, 16 (1972), թ. 13, էջ 8:
2. Բ. ԷՔՍԷՐՃԵԱՆ, Ընդարձակ կենսագրութիւն Պետրոս Դուրեանի, կ. Պոլիս, 1893, էջ 137:
3. Անդ, էջ 133–134:
4. Անդ, էջ 132:

չըլլային թէ կը դտնուին աղդային չափանիշով իրաւ արժէքի մը դիմաց:

Կայ, սակայն, տարբերութիւն մը՝ Դուրեանի արժէքին ժամանակակիցներու կողմէ ըմբռնումի ձեւին ու մեր ներկայ ըմբռնումին միջեւ: Այսօր, մեզի համար, աւելի քան յիսուն տարիէ ի վեր, բանաստեղծը Դուրեանի մէջ քնարերդակ բանաստեղծն է: Այդպէս չէր, սակայն, իր ժամանակակիցներու աչքին, որոնց ուշադրութիւնը սեւեռած էր դլխաւորապէս թատերադիր Դուրեանի վրայ: Այս պարադան յայտնի կը տեսնուի «Օրագիր» թերթի յուղարկաւորութեան նկարագրութեան, Սեթեան եպիսկոպոսի Ս. Կարապետ եկեղեցին խօսած դամբանականին[5], ինչպէս նաեւ Իւսկիւտարի «Ընթերցասիրաց Ընկերութեան» կողմէ 1873ին կատարուած իր դործերուն առաջին հրատարակութեան յառաջաբանին մէջ: Մինչդեռ յետագայ քննադատութեան աչքին՝ Դուրեանի թատերդութիւնները դրական-թատերական արժէք մը կը ներկայացնեն իրրեւ առանձին աւելի պատմական արժէք մը կը ներկայացնեն իրրեւ առաջին վաւերադիրներէն ոմանք մեր նոր սկզբնաւորող թատերական դրականութեան:

ԴՈՒՐԵԱՆԻ ԹԱՏԵՐԱԿԱՆ ԱՍՊԱՐԷԶԸ

Կարելի է հաստատել թէ տեսանկիւններու այս յեղաշրջումը կը պարտինք Ա. Զօպանեանի, որ տուած է Դուրեանի մասին առաջին լուրջ դրադատութիւնը: Զօպանեան, անաչառ, թերեւս շատ խիստ քննադատութեան մը կ'ենթարկէ Դուրեանի թատերական արտադրութիւնը՝ մինչ կը դրէ. «Երբ մարդ Շէքսպիրի հոդերանութիւնը, Շիլլիրի քնարերդութիւնը, Հիւկոյի թռիչը չունի, կատարելապէս ծիծաղելի բան մը կ'արտադրէ այդ արուեստին կապկօրէն հետեւելով: Եւ Դուրեանի թատերդութիւնները այդպէս են: Նիւթը տղայական կերպով ընտրուած եւ աւելի տղայական կերպով հիւսուած, առանց բարքերու, ժամանակի եւ նկարադիրներու մանրակրկիտ ուսումնասիրութեան, յաճախ պատմութիւնը խօսակցութեան վերածուած բացդանչութիւններով, հնչուն բառերով ծանրաբեռնուած, հաղիւ տեղ տեղ իրապէս պերճախօս հատուած մը՝ պոռոտախօսութեանց մէջ կորսուած, կամ զդացմամբ բաբախուն խօսակցութիւն մը՝ սնամէջ դոռում-դոչումներու տակ թաղուած»[6]: Զօպանեանէ առաջ նման դատաստան մը պարադայարար յայտնած էր արդէն Սրապիոն Հէքիմեան. «Մեղք որ այդ տղան թատերդութիւն կը դրէ. անիկա բանաստեղծ մը պարադայարար յայտնած էր արդէն Սրապիոն Հէքիմեան. «Մեղք որ այդ տղան թատերդութիւն կը դրէ. անիկա բանա-

5. Անդ, էջ 134–135:
6. Ա. ԶՕՊԱՆԵԱՆ, Պետրոս Դուրեան, Թիֆլիս, 1894, էջ 135–136:

© National Library of Armenia

ստեղծ ծնած է»[7]: Ասով հանդերձ կը համարիմ թէ Դուրեան զուրկ չէր թատերական արժէքաւոր կողմներ տալու տաղանդէն, եթէ տարաժամ մահը արգելք չհանդիսանար այդ տաղանդին իր մէջ հասունցնալուն: Այս տեսակէտով՝ իրականութեան աւելի մօտիկ կը թուի Հ. Մեսրոպ Ճանաչեանի դատաստանը, որ կ՚ըսէ. «Դուրեան, հակառակ իր տարիքին եւ ստացած անկատար դաստիարակութեան, կը կրէր իր մէջ տաղանդ մը. իր թատերական գործերը, հետեւաբար, որքան որ մանկական նկարագիր մը կը յայտնաբերեն, բայց նաեւ տաղանդի գիծ մը, փայլ մը կը շողարձակեն»[8]:

Ինչ որ ամէնէն աւելի կը պակսի Դուրեանի՝ թատերական թէքնիքն է, այդ արուեստին իւրայատուկ պահանջներուն տիրացումն է: Ան, իրականին մէջ, գիտակից է թատերական սեռին դժուարութեան եւ իր անպատրաստութեան, ինչպէս կ՚արտայայտուի «Թատրոն կամ Թշուառներ»ու յառաջաբանին մէջ եւ իր փորձերը կը նկատէ յանդուգն քայլ մը երիտասարդ գրողի մը համար: Ճիշտ է որ, գործնականօրէն, Դուրեանի թատերական ասպարէզին մէջ մեծ դեր կատարած է նիւթական անձուկ պայմաններու հարկադրութիւնը, բայց անկախաբար այդ բոլորէն՝ Ան եղած է բառին իսկական իմաստով թատրոնի սիրահար հոգի մը: Թատրոնի հանդէպ այս բուռն սէրը՝ միացած արուեստագէտի լուրջ դիտակցութեան, աշխատելու եւ կատարելագործուելու անդուլ կորովին, եւ միանգամայն քնարերգու հոգեդիտողի իր բնատուր ձիրքերուն, Դուրեանը պիտի առաջնորդէին անկասկած արտադրելու խորքով ու ձեւով աւելի հասուն կըտորներ:

Անոր թատրոնի հանդէպ սիրոյն կը վկայեն պատանեկան կեանքէն զանազան դրուագներ: Այդ սիրոյն համար՝ Պետրոս աչք կ՚առնէ մինչեւ իսկ իր երկաթագործ հօր՝ Աբրահամ աղայի սաստիկ սպառնալիքները: Ամէն իրիկուն դպրոցէն դարձին՝ հաղիւ ընթրիքը աւարտած, ժամը 6ին կ՚ուղղուէր Պաղլար Պաշըի Աղիղիյէ թատրոնը. կը վերադառնար ժամը 8–9ի առեւները առանց սպասելու խաղին աւարտելուն, մինչ անդին մայրը զանազան պատրուակներով կը ջանար ամոքել տղուն բացակայութենէն զայրացած հայրը: Իրիկուն մը՝ երբ Պետրոս քոյրը չի տեսնուիր սովորական ժամուն՝ հայրը ինքնիրմէ ելած կը վազէ Պաղլար Պաշըի թատրոնը, զոր տակնուվրայ կ՚ընէ իր գոռում գոչումով, մինչ բարեկամներ կը յաջողին եւ տեւի դռնէն Պետրոսը փախցնել: Աբրահամ աղա, բաւական սպասելէ ետք՝ երբ ճարահատ տուն կը վերադառնայ, Պետրոս հաղիւ ողջ

7. Հմմտ. Անդ, էջ 137:
8. ՃԱՆԱՇԵԱՆ Հ. Մ., Պատմութիւն Արդի Հայ Գրականութեան, հտ. Ա., Վենետիկ, 1953, էջ 320:

կը փրծանի անոր մոլեղին զայրոյթէն՝ չնորհիւ իր մեծ եղբօր մահտեսի Յարութիւնի միջամտութեան[9]:

Եթէ Դուրեանի թատերական արտադրութիւնը տկար կը մնայ դրական–գեղարուեստական տեսանկիւնէն, ատիկա մեծապէս հետադրական է, սակայն, ուրիշ տեսակէտներէ: Արդէն ըսինք թէ ազգագրական է, սակայն, ուրիշ տեսակէտներէ: Արդէն ըսինք թէ ազգագրական է, սակայն, ուրիշ տեսակէտներէ: Արդէն ըսինք թէ ատիկա կարեւոր վաւերագիրներէն մէկն է մեր թատերական գրականութեան սկզբնաքայլերուն: Բայց Դուրեանի թատրոնի հետաքրքրութիւնը կարեւոր է նաեւ անոր համար որ լոյս կը սփռէ ստացած կրթութեան, մտայնութեան, նկարագրին եւ մանաւանդ արտաքին ու ներքին կեանքին որոշ արտայայտութիւններուն վրայ: Սա ալ ըսենք որ Դուրեան միայն թատրոն գրած չէ, նաեւ խաղացած է: Ու եթէ վարկ ընծայենք Վարդովեանի մէկ վկայութեան՝ պատանի Դուրեան դերասանական բարձր տաղանդի տէր էր: Հիւանդութեան ախտանիշերը արդէն սկսեր էին յայտնուիլ իր վրայ՝ երբ ան բեմ կ՚ելլէ իբրեւ գլխաւոր դերակատար ճէյն Կրէյ ողբերգութեան մէջ՝ որուն հեղինակը մնացած է անծանօթ: Այս խաղին մէջ Պետրոս կ՚անձնաւորէր Անգլիոյ Եդուարդ Զ. թագաւորի դերը: Նոյն դերը տարիներ ետք կը կատարէ նաեւ հայ բեմի տիտանը՝ Պետրոս Ադամեան, եւ ըստ Վարդովեանի վկայութեան՝ Ադամեանի խաղարկութիւնը չի հաւասարիր Դուրեանի խաղարկութեան: Այս դատաստանը կրնայ չափազանցուած ըլլալ, կրնայ նաեւ դայն աւանդողներու կողմէ թիւրիմացուած ըլլալ, կրնայ նաեւ դայն աւանդողներու կողմէ թիւրիմացուած ըլլալ. այս կէտը կը մնայ վիճելի: Ամէն պայմանութեան մը արդիւնք

ուանի գրագէտներու։ Ասոնք են, յատկապէս վերջինը՝ որ կը վարակեն Դուրեանի թատրոնի սէրը։ Եւ ինչպէս այդ շրջանին թատրոնի բոլոր գործիչները՝ Դուրեան եւս կը ստիպուի մաքառիլ միջավայրին աւանդապաշտութեան ու նախապաշարումներուն դէմ։ Բայց Դուրեանի թատերական գործունէութիւնը դեռ աւելի նշանակալից կը դառնայ՝ երբ նկատենք այն ժխտական ազդեցութիւնը, զոր թատրոնի միջավայրը ունեցած է իր արդէն վտիտ ֆիզիքականին եւ դերզգայուն ներաշխարհին վրայ։ Նոյնինքն այն անձերը՝ որոնք իր մահուան վաղորդայնին դրեթէ մրցած են իրարու հետ մեծաշուք յուղարկաւորութիւն մը կազմակերպելու ըղձանքով, ողջութեան ատեն, դժբախտաբար, նիւթապէս չահագործած, բարոյապէս ու հոգեպէս լլկած են կարօտ եւ անպաշտպան պատանին՝ իրաւացի ցոյց տալով նոյնինքն Պետրոսի նախատեսութիւնը, որ ըսած էր. «Իմ յարդս չճանչցան, բայց պիտի փնտռեն զիս»[12]։ Որքան ախտանշական է ինքնին Տիգրան Գալէմճեանի սա խօսքը. «Եթէ այդ տղան աղքատ չըլլար եւ դերասանութեան չմտնէր՝ չէր մեռներ»[13]։ Բայց նայեցէք ճակատագրի սա հեգնանքին՝ որ Տիգրան Գալէմճեան եւս ունեցած էր իր տխուր բաժինը, ինչպէս քիչ թէ շատ ընկերութիւնը առ հասարակ, արիւնոտելու մէջ բանաստեղծին արդէն կարելէր սիրտը։ Վարդովեան մինչեւ իսկ կը յանդգնի օր մը ոչինչ պատճառով հանրութեան առջեւ ապտակել Պետրոսի երեսը՝ որ, կենսագրին բառերով, «արդէն բախտէն ապտակուած էր ծանրապէս»[14]։ Դուրեան այնքան դառնացած էր շուրջիններուն անխիղճ վերաբերումէն, որ հակառակ թատրոնի սիրահար մը ըլլալուն, սրտին մաղձն է որ դուրս կը թափէ՝ երբ կ'ըսէ. «Ամիսի մը չափ մինչեւ անդամ խոնարհեցայ դերասանութիւն ընելու՝ ընտանիքիս կարօտը լեցնելու համար»[15]։ Պարզ էր պատճառը Դուրեանի դառնութեան. ինքն իսկ զայն կը մատնանշէ յաջորդող խօսքերով. «Վարդովեանի – հին արկածներէ մնացած ատելութեան կորովը բորբոքած – նախատինքներուն չկրնալով հանդուրժել, աղտոտ անկողինս տուն փոխադրեցի։ Ինծի ըրած նախատանաց պատմութիւնը սոսկալի է»[16]։ Ընկերութեան կարդ-

12. *Անդ*, էջ 110։
13. Ա. ՁՕՊԱՆԵԱՆ, *անդ*, էջ 49։
14. ԷՐՍԷՐՃԵԱՆ, *անդ*, էջ 67։
15. ՊԵՏՐՈՍ ԴՈՒՐԵԱՆ, Տաղեր–Նամակներ, «Գրական Ցոլքեր», հտ. 9, Վենետիկ, 1945, էջ 64։ Ցիշեալ խօսքերը կ'անցնին Դուրեանի՝ Տիգրան Ադամեանի ուղղած նամակին մէջ 1870ի Դեկտեմբեր ամսոյն։ Նամակի գրութեան թուականին ճշտումին մասին տես՝ Հ. Մ. ՃԱՆԱՇԵԱՆ, Պետրոս Դուրեան, «Բազմավէպ», ՃԼ (1972), էջ 310–311։
16. *Դուրեանի ակնարկած «հին արկածներու» մասին տես՝* Ա. ՁՕՊԱՆԵԱՆ, *անդ* էջ 44–45։

ուսարքին մէջ էր անշուշտ արմատը այս անարդար վերաբերումներուն։ «Հիմակուան գործատէրերը կով կ'ուզեն գործածելու, աշխատելու, ոչ թէ մարդ» կը գրէ միեւնոյն նամակին մէջ՝ ակնարկելով Որդիկ Պէյի, որուն տղուն դաստիարակ կարգուած էր եւ որմէ լրիւ չէր կրցեր դանձել նախապէս պայմանագրուած ամսաթոշակը[17]։

Աղքատութիւնը, անպաշտպան դիրքը եւ հուսկ հիւանդութիւնը՝ որ կը բարդուի այս բոլորին վրայ եւ կ'այլափոխէ նաեւ բանաստեղծին արտաքինը, օրէ օր աւելի արգահատելի վիճակի մը կը մատնեն խեղճ երիտասարդը իր շուրջիններու աչքին։ Մանաւանդ թէ շատեր համարձակութիւն կու տան իրենք իրենց բացէ ի բաց արհամարհոտ վերաբերում մը որդեգրելու։ Ցատկանշական է այս տեսակէտէն՝ կանաւոր դերասանուհի Աղնիւ Հրաչեայի պատմած մէկ դրուագը «Իմ Ցիշողութիւններս» գրքին մէջ։ Իրիկուն մը՝ Իւսկիւտարի Ազիզիյէ թատրոնին մէջ ամառուան եղանակին առաջին փորձը կը կատարուի։ Ներկայ են Վարդովեանի խումբին բոլոր դերասան–դերասանուհիները։ «Այդ միջոցին ներս մտաւ, կը գրէ Աղնիւ Հրաչեայ, պատանի մը, երկար հասակով ու երկար վզով։ ունէր երկայն քիթ։ դունատ էր։ Մոխրագոյն ու շատ մաշած զգեստ էր հագած։ Թեւին տակ կար տետրակ մը։ Երբ երեւցաւ՝ դերասանուհիները սկսան ծիծաղիլ, ըսելով. Քա Թէրէզա, ֆուկինդ եկաւ։ Իսկ Թէրէզան պատասխանեց. Այնֆան գունատ է որ ինծի պէտք չէ. շուտով կը մեռնի։ Ես լսեցի այդ խօսքերը, բայց չէի կարծեր թէ պատանին ալ լսած էր»։

Այդ ցնցոտիներ հագած ու գերեզմանին մօտեցած պատանին Դուրեանն էր, մեր բոլորիս սիրելի բանաստեղծը։ Իսկ իր թեւի տակի տետրակն էր թատրոն խաղը, զոր կ'ուզէր կարդալ Վարդովեանին եւ ընդունիլ տալ խաղացանկին մէջ։

Երբ իր մահէն յետոյ կարդացի անոր բանաստեղծութիւնները, այն ատեն իմացայ թէ ան ալ լսած էր Թէրէզա Զուհաճեանին խօսքերը, քանի որ գրեր էր.

Շատերը զիս մերժեցին,
«Քնար մ'ունի սոսկ» – ըսին.
Մին՝ «դողդոջ է, գոյն չունի» –
Միւսն ալ ըսաւ. – Կը մեռնի»[18]։

ԴՈՒՐԵԱՆԻ ՀՈԳԵԿԱՆ ԽՈՐՔԸ

Կեանքի բոլոր այս ընդդիմութիւնները բնականաբար խորապէս պիտի ազդէին Դուրեանի հոգեբանութեան վրայ, պիտի դրոշմէին իր

17. *Հմմտ.* ԷՐՍԷՐՃԵԱՆ, *անդ*, էջ 65։ ՃԱՆԱՇԵԱՆ, *յիշ. յօդ*, էջ 309։
18. Ա. ՀՐԱՉԵԱՑ, Իմ յիշողութիւններս, 1909, էջ 31։

© National Library of Armenia

բենց կաղապարը անոր դիտակցութեան, մանաւանդ ենթադիտակցութեան մէջ։ Այդ ազդեցութիւնը կը ղղացուի Դուրեանի դրեթէ ամբողջ գրական արտադրութեան վրայ։ Դուրեան մելամաղձոտ հոգի մըն է. աւելի ճիշտ՝ կեանքի իրականութիւնն է որ զինք մելամաղձոտ ըրած է. արդարեւ իր մտերիմները կը հաստատեն թէ ի բնէ զուարթ խառնուածք մը ունէր, եւ ինքն ալ ինքզինքը տխուր-զուարթ մը կ'որակէ[19]։ Զուարթ՝ խառնուածքովը, որուն վրայ հետզհետէ թանձրացող մութ քօղ մը սփռած էր կեանքի տխրամած իրականութիւնը։ Թատրերգութիւնները, նամականին, քերթուածները՝ տարբեր ձեւով ու պայմաններով միեւնոյն մելամաղձոտ խորքը վեր կը հանեն։ Իր երգին մէն մի վանկը թախիծի մը հեւքն ունի. թախիծը հեռաւոր յիշատակներու, թախիծը չոգիացած անուրջներու, թախիծը փչրուած յոյսերու, թախիծը չբացուած սէրերու... Սակայն Դուրեանի թախիծը, ընդհանրապէս, յուսահատ կամ ըմբոստ հոգիի մը պոռթկումները չունի։ Թաւիշի մեղմ հպում մը ունի այդ թախիծը՝ որ կը յուզէ, կը դղրդէ, կը ցնցէ հոգիդ։ Այս ձեւով կ'արտայայտուի Դուրեանի թախիծը՝ «Ի՞նչ կ'ըսեն», «Լճակը», «Պէտք է մեռնիլ», «Դրժելի»ի նման քերթուածներու մէջ։ Սակայն ինչ որ Դուրեան տեսաւ ու կրեց իր կեանքի ընթացքին այնպիսի սաստկութիւն մը ունէր՝ որ բնականոն ճամբով կրնար առաջնորդել մարդը կամ բացարձակապէս յոռետես կամ խիղախօրէն ըմբոստ կեցուածքի մը՝ հանդէպ Աստուծոյ, կեանքին, ընկերութեան։ Դուրեան չմտաւ այս ճամբուն մէջ։ Ան վերջնականօրէն անձնատուր չեղաւ այդ տրամադրութիւններէն ոչ մէկուն։ Անոր աշխարհահայեացքը յոռետեսութեան կամ ըմբոստութեան կնիքը չուզեց ընդունիլ իր վրայ։ Ասիկա արդիւնք չէր անդիտակցութեան կամ տկարութեան։ Դուրեան ղղաց ու ապրեցաւ մինչեւ իր էութեան յատակը՝ ամէն ինչ մռայլ տեսնելու, ինչպէս ամէն բանի դէմ ընդվզելու կրկնակ փորձութիւնները։ Եղան պահեր՝ երբ կեանքը սոսկ պարապութիւն եւ կեանքէն անդին՝ ոչնչութիւն թուեցաւ իրեն։ «Տրտունջք»ը պոռթկումի իր դերադոյն ճիգին մէջ չեմ կարծեր թէ պատահական բոպէի մը ծնունդն ըլլայ լոկ։ Աւելի ճիշտ՝ «Տրտունջք»ը ղէպքերու դժբախտ եւ անիրաւ օղակաւորումներուն՝ Պետրոսի ենթադիտակցութեան, մասամբ նաեւ դիտակցութեան մէջ ամբարած մաղձին յանկարծական մէկ զեղումը ըլլալու է, ինչպէս երբ բշտիկի մը պայթումով յանկարծ դուրս կը թափի մարմինին մէջ հաւաքուած թարախը։ Եթէ Պետրոսի քերթուածներուն եւ դրութիւններուն մէջ չենք հանդիպիր այլուր «Տրտունջք»ի նման խիղախ եւ յոռետես պոռթկումներու, այս երեւոյթը մեկնաբանելու համար՝ կը համարիմ թէ նախ հարկ է զանազանել

19. Հմմտ. ԷՔՍԷՐՃԵԱՆ, էջ 102։

բանաստեղծին քերթողական ներաշխարհը անոր մտածողի ներաշխարհէն։ Առաջինը՝ կ'ընդդրկէ իր մէջ բովանդակ մարդը ենթադիտակցութենէն մինչեւ զղացական եւ խմացական կարողութիւնները եւ ասոնց արտայայտութիւնները։ Մտածողի ներաշխարհը կը ներկայացնէ միայն որոշ մէկ հատուածը քերթողին ամբողջական ինքնութեան։ Դուրեանի հոգեկան խորքը խառնարան մըն է՝ ուր հրաբըխային հեղեղներու պէս կը թաւալին փրփրադէզ մէկ կողմէ բանաստեղծին անյաղուրդ տենչերն ու սէրը, միւս կողմէ՝ յուսահատութեան, ընդվզումի, յոռետեսութեան մռայլ զգացումները։ Մի թէ բանաստեղծը ինքնին իր էութեան այս խորքի իրողութիւնը չէ՞ որ կը մատնանշէ՝ երբ կը գոչէ. «Ո՜հ, յատակն են իմ փրփուրներ»։ Այդ հրաշէկ վիհը կը մխայ, անընդհատ կը մխայ։ «Փրփրիլ» ու «մխալ» քերթողական ամէնէն յատկանշական արտայայտութիւններն են Պետրոսի ներքին դոյավիճակին։ Սակայն այդ մխացող երախէն, եթէ դուրս չեն ժայթքեր, ընդհանրապէս, յոռետեսութեան եւ ընդվզումի մաղձոտ լաւաները, ասիկա արդիւնք է այն լուռ պայքարին՝ զոր բանաստեղծին մտածող ենթակայականութիւնը կը մղէր հակակշռելու, նուաճելու համար իր խորքը կիզող բոցերու կոհակները։ Եւ ահա այն պահուն կը յորդի «Տրտունջք»ը Պետրոսի շրթներէն՝ երբ մտածող «ես»ին հակակշիռէն կը խուսափի ղղացող, յուզուող, տրուայտող «ես»ը։ Բայց վերջնական խուսափում մը չէ այդ. «Տրտունջք»ին կը յաջորդէ «Զղջում»ը։ Մանաւանդ թէ խուսափումի պատ

ւածքն է, բնաւորութիւնն է։ Այնպէս խմորուած էր Դուրեան որ կարող չէր սրդողիլ, քէն ընել, ոխ պահել ոեւէ մէկուն եւ որեւէ բանի դէմ։ Ի բնէ համակ բարութեամբ լեցուն, քաղցր, հեղաբարոյ բնաւորութեան տէր հոգի մըն էր. կը սիրէր կեանքը, բնութիւնը, երգը, բանաստեղծութիւնը, մարդիկը։ Տակաւին տասներեք տարեկան էր՝ երբ կ'երգէր.

Սիրտս վառուած սիրովն անչէջ
Առաքինւոյն եւ դեղեցկին։

Աւելի հասուն տարիքի մը, 1869ին, «Միշտ ճանձրանալի է այժմեան աշխարհը՝ անոր համար որ ուղեղին մէջ ջահ մը չունի» կը գրէր մտերիմ բարեկամներէն Տիգրան Ադամեանի[20]։ Եւ ինք լուսավառ ջահ մը կը կրէր իր մէջ. իր համայնական սէրն էր այդ, ներշնչարանը՝ ամբիծ հորիզոններու, գաղափարական թռիչքներու։ Այդ սէրը իր հոգիին չունչն էր, այնքան բնական՝ որ զայն չէր կրնար վանել իր սրտէն, երբ նոյնիսկ բոլորը՝ բնութիւնը, կեանքը, մարդիկը դըրժեցին անոր։ Ու կը ներէր. կը ներէր բոլորին եւ ամէնուն, ներումը իր հոգիին բնական միտումն էր։ Որքան բանաստեղծորէն կ'արտայայտէ Դուրեան իր հոգիին այս ամենանուրբ թրթռացումները, որոնք ինքնին բանաստեղծութիւն մ'են, Արմէն Լուսինեանի գրած իր վերջին նամակին մէջ՝ զոր կրնանք իրաւամբ իբրեւ իր հոգեւոր կտակը նկատել. «Բանաստեղծ չեմ, բայց բանաստեղծութիւնն կը սիրեմ... ես որ աշխարհի վրայ միայն երգերը շատ սիրեցի, կ'ուզեմ որ իմ վերջին չունչս ալ երգ մը ըլլայ։

... Ով որ երգ չունի կամ երգել չգիտեր՝ զգալու ներդաշնակութեան, դեղեցկին եւ սիրունին իտէականը չունի։

Մարդուն նշանաբանը երգն է, էն առաջին ձայնը երգն է, բնութիւնն ամբողջ երգ մ'է։...

«Երիտասարդ ըլլալ եւ երգել,
Ծեր ըլլալ եւ աղօթել»։

Այս է կեանքը։

Ա՜հ, դեղեցիկ կեանք մ'ալ կայ, սէրն է այդ. «Երգել, աղօթել եւ սիրել». ա՜հ, ի՜նչ բանաստեղծական կեանք, ի՜նչ կատարեալ կեանք։...

Այս ցասումներն անշուշտ պիտի մոռցուին, զի գերեղմանէն անդին, բարկութենէն անդին ամէն ինչ ներողութիւն է։ Ներեմք ու ներուիմք, եղբայր. սոքա օրհասականի մը վերջին մրմունջներն են»[21]։

20. Գրակ. Ցոլքեր, անդ, էջ 67։
21. Անդ, էջ 84։

Բ) Երկրորդ պատճառը՝ զոր պիտի մատնանշեմ, կեանքի ու մահուան կնճիռին առջեւ Դուրեանի բռնած դիրքը բացատրելու համար, քրիստոնեայ հաւատացեալի իր ամուր համոզումն է։ Դուրեան հաւատացեալ մ'էր բառին խոր եւ գիտակից ըմբռնումով։ Բարեպաշտիկ մը չէր ան, ոչ ալ իր հաւատքը կը կոթնէր առհաւական աւանդութիւններու։ Հաւատքը իր մէջ կ'ամրացնէր, կ'ամբողջացնէր ու կ'ընդարձակէր բնածին տրամադրութիւնները՝ իր «բնականօրէն քրիստոնեայ» հոգիին։ Եւ հաւատքն է՝ որ միշտ վառ պահեց իր մէջ յաւերժութեան յոյսը, որ միշտ նեցուկ եղաւ իրեն՝ ամէնէն ահաւոր պայքարներուն մէջ։ Արմէն Լուսինեանի ուղղուած վերոյիշեալ նամակը միանգամայն սքանչելի վկայութիւն մըն է այդ հաւատքին առկայութեան ու կատարած դերին։ «Ուշս ցրուած է, եղբայր իմ, կը գրէ Պետրոս, մահուան սպանդ մ'եմ, կ'երթամ առաջի կորչի, կը հաւատամ Աստուծոյ, կը հաւատամ այն հանդերձեալ Ապառնիի. ով որ կը հաւատայ, երջանիկ է։ Աշխարհի մէջ միայն անհաւատն ապերջանիկ, յուսահատ եւ թշուառ է»։ Պետրոսի այս խօսքերը՝ լաւագոյն մեկնաբանութիւնն են ինքնին իրենց բովանդակած իմաստին։

ԴՈՒՐԵԱՆԻ ՔՆԱՐԵՐԳՈՒԹԻՒՆԸ

Դուրեան իր առաջին քերթուածը գրած է տասներեք տարեկանին։ Տասնըհինգ տարեկանին կը պատկանի «Վարդ եւ Շուշան» թատերգութիւնը։ Կանխահաս բանաստեղծ մըն էր Դուրեան եւ այս պարագան յատկապէս ուշադրութիւնը գրաւած էր իր ժամանակակիցներուն, ինչպէս կարելի է նշմարել Սէթեան Եպիսկոպոսի դամբանականին մէջ։ Ահա անոր խօսքերը. «Ես իմ կեանքիս մէջ լսած ու տեսած էի բանաստեղծներ, որ մեծ մարդեր եղած էին. բայց ասոնք իրենց երեսուն տարեկան հասակէն սկսած էին կամաց կամաց անուն վաստկիլ եւ 40–50 տարեկան եղած ատեննին իրենց անունն հանած էին։ Տեսած չէի տասնհինգ տարեկան պատանի մը, որ բանաստեղծ ըլլայ, այսքան աղուոր գործեր ունենայ եւ տասնհինգ տարեկանին մէջ այսչափ մեծ անուն հանած ըլլայ։ Մէկ հատ մը միայն տեսայ, այն ալ Պետրոսն էր»[22]։ Պետրոսի տասներեք տարեկանին գրած անդրանիկ քերթուածները, բացի իր պատմական արժէքէն, հետաքրքրական են նաեւ այն տեսակէտէն՝ որ հոն ուրուագծուած են արդէն հոգեկան տրամադրութիւններէն ոմանք՝ որոնք յետագային յատկանշական լարերը պիտի կազմեն Դուրեանի քնարին։ Սէրը՝ բանաստեղծին յատուկ գաղափարական եւ նուրբ թրթռացումներով, սիրոյ յուսախաբութիւնը, մահուան չարաշուք տեսիլը, թախիծը՝ որ

22. Հմմտ. ԷՐՍԷՐՃԵԱՆ, էջ 134–135։

© National Library of Armenia

այս բոլորէն կը ծնի։ Այս քերթուածին ամէնէն զարմանալի կողմը՝ մահուան զգացողութիւնն է տասներեք տարեկան պատանիի մը մէջ։ «Բանաստեղծները մարգարէներ են» կ՚ըսէին հին Հռոմայեցիները, որուն արձագանգ եղած է Ռէմպոյ, երբ բանաստեղծին խսկութիւնը կը դնէ անոր «տեսանող»ի հանգամանքին մէջ։ Մահուան այդ զգացողութիւնը արդեօք նախազգացո՞ւմ մը եղած է Դուրեանի մէջ, թէ ոչ իր աղքատիկ ու խեղճ կեանքն է որ իբրեւ ապրող մեռելութիւն մը թուած է իր պատանի աչքերուն։ Նոյն քերթուածին ուրիշ յատկանշական մէկ կողմն ալ՝ Պետրոսիկի մտքին մէջ չարի հարցին ներկայութիւնն է։ Հարց մը՝ որ դարերու ընթացքին մտատանջութիւնը եղած է մարդկութեան մեծագոյն խորհողներուն՝ յուզած է նաեւ պատանի Դուրեանի միտքը, ու մտքին հետ՝ նաեւ սիրտը։ Սակայն այդ մեծերէն մէկը գտա՞ծ է արդեօք այնքան դողոր պատկերներ, իրենց վճիտ պարզութեան մէջ այնքան թափանցիկ խօսքեր՝ արտայայտելու համար իրենց միտքը տանջող «ինչո՞ւ»ն։

Այն որ տուաւ երկրիս դարուն,
Ծաղկունք, մարդերն ալ զարդ նորին,
Եւ մարդկային վեհ սրտերուն
Ուսոյց սիրել գեղն ու բարին,

Ինչո՞ւ արդեօք խորշակահար
Կ՚ընէ ծաղկունք դեռափթիթ.
Ինչո՞ւ արդեօք նա սիրահար
Սրտերն տեղու արտասուք միշտ։

Դուրեանի անդրանիկ քերթուածին այս համառօտ վերլուծումը կը մատնանշէ տասներեք տարեկանէն վեր մտային հասունութեան մակարդակ մը։ Ասիկա կը հաստատուի նաեւ Պետրոսի ուսումնական ընթացքէն։ Մինչեւ արբունքի տարիքը՝ երկրորդական աշակերտ մը եղած էր։ Արբունքի շրջանին՝ տեղի կ՚ունենայ իր մէջ իմացականութեան յանկարծական զարթնում մը, այնքան որ ուսուցիչները ղինք ատակ կը դատեն դասարան ցատկելու եւ միանալու իրմէ երեք տարի մեծ՝ երէց եղբօր Յարութիւնի խումբին։

Յետագայ եզդերուն մէջ՝ որոնց կարեւորագոյնները կը պատկանին իր կեանքի վերջին ամիսներուն, Դուրեան մասամբ կը շեղի իր անդրանիկ յղացքին բնանիւթի շրջածիրէն։ Ան չի զբաղիր այլեւս «ինչո՞ւ»ներով, «ինչո՞ւ»ներու մտորոնումներով։ Աւելի անմիջական, դուցէ նաեւ աւելի զգացական ճամբայ մը կը բռնէ։ Կու տայ, կ՚արտայայտէ իր ներքին աշխարհը բոլոր իր հրայրքոտ փոթորկումներով, ինչպէս որ զայն կը զգայ ու կ՚ապրի իր մէջ, տեսակ մը ռոմանթիկ իրապաշտութեամբ պիտի ըսեմ, եթէ ներելի է այս բացատրութիւնը։ Փոխանակ սուղուելու մարդկային թշուառութեան «ինչո՞ւ»ներուն հորիզոն չունեցող փնտռտուքին մէջ, ան կը դնէ քու առջեւդ նոյնինքն այդ թշուառութեան ամէնէն իրական եւ հարազատ ապրումները։ Որովհետեւ այն հրդեհը՝ որով իր սիրտը կ՚այրի ու կը մխայ, որով «կը փրփրի իր ներսը դժոխքի մը հանգոյն», պատած է նաեւ բանաստեղծին խորհուրդները։ Ան ի վիճակի չէ դրեթէ տեսնել իր մէջ եւ իր շուրջ տարբեր բան մը՝ քան ղինք սպառող ահաւոր տռամը։ Այդ տռամը՝ թէեւ ունի բազմաթիւ ընդարձակութիւններ, բայց իր խսկութեան մէջ յոյսի եւ սիրոյ տռամ մըն է։ Սիրելու անզուսպ ծարաւը՝ միացած զայն չկարենալ յաղեցնելու մղձաւանջին, առանցքը կը կազմեն այդ հոգեկան տռամին։ Արդարեւ, սիրոյ առթած տուայտանքին քով՝ կը համարիմ թէ երկրորդական կը մնայ բանաստեղծին կեանքին միւս բոլոր ճախորդ ազդակներուն պատճառած կսկիծը։ Դուրեան ինքն է որ կը խոստովանի. «Մեռնիլ թարմ ու երաշոտ, մեռնիլ առանց մարմարեայ ճակտի մը վրայ խորշոմ մը ձգելու, առանց շուրթեր համբոյրով մը բորբոքելու, առանց հոմը ճգելու, առանց դիին ժպիտով մը հրդեհելու, մեռնիլ... տխուր է այդ. սակայն...»[23]։ Եւ աւելի բացայայտօրէն «Լճակ»ի սա տողերուն մէջ.

Ոչ ոք ըսաւ. — «Հէք տըղայ,
Արդեօք ինչո՞ւ կը մըխայ,
Թերեւս ըլլայ դեղանի,
Թէ որ սիրեմ, չըմեռնի»։

Թէ ինչ եղած է խորքը հէք երիտասարդը հիւծեցնող սիրոյն՝ ասիկա բաւական տարտամ կը մնայ։ Դուրեանի անողոք իրապաշտութիւնը, որով իր հոգին կը թափէ մեր առջեւ, կը կասի, կը սանձահարի, կարծես չի համարձակիր իջնել մանրամասնութիւններու մէջ՝ որոնք կրնային մատնել իր դիցուհիին ինքնութիւնը։ Արդիւնք, անշուշտ, ժամանակի եւ միջավայրի կաշկանդումներուն՝ ԺԹ. դարու մեր երիտասարդ քերթողներուն ճակատագիրն է այդ։ Անոնք չենունեցած իրենց Վարդուհին կամ Սիրանոյշը, ինչպէս ուրիշներ ունեցած են իրենց Պէաթրիչէները, Լաուրաները, Սիլվիաները, Լիւսիները։ Ամէն պարագայի կ՚աւանդուի թէ Դուրեանի առաջին սէրը անձնաւորած ըլլայ վաղամեռիկ կոյս մը՝ զոր ճանչցած է աշակերտական տարիներուն։ Բայց ընտանիքներու միջեւ դասակարգերու տարբերութիւնը արգելք եղած է անոնց սիրոյն եւ աղջիկը մեռած՝ սրտին ցաւէն։ Աղջկան մահը՝ ներշնչած է Դուրեանի զգայուն քեր-

23. Գրակ Ցոլքեր, անդ, էջ 73։

© National Library of Armenia

թուած մը՝ իրենց խորտակուած սէրը անմահացնող. «Պէտք է մեռնիլ»: Աւելի ուշ՝ անցեալին վերյիշումով նոյն աղջկան յիշատակին ձօնած է նաեւ «Սեւ սեւ» երգը:

Իր հոգեկան տառապանքին արտայայտութեան դիծով՝ Դուրեան տըւաւ իր լաւագոյն կտորները. «Ի՞նչ կ'ըսեն», «Իմ մահը», «Լճակը», «Տրտունջք»: Այս դիծին կը կապուին նաեւ իր շատ մտերիմ բարեկամներուն՝ Վարդան Լուսֆեանի եւ Յովհաննէս Ճանֆէսեանի ձօնած երգերը. «Հեծեծմունք» եւ «Ցուշք»: Դուրեան եղբայրական անսահման խանդաղատանքով կապուած էր այդ հոգիներուն. կ'ընտրէ ամէնէն դորովալիր պատկերները արտայայտելու համար իրենց փոխադարձ սրտակցութիւնը: Անվերապահ մտերմութեան զեղումներ են այդ երգերը, ուր դարձեալ քերթողին ներաշխարհն է որ կ'արտացոլայ հասարակաց յուշերու, միասնական ապրումներու, եթերացած երազներու ոգեկոչումով:

Հակառակ անոր որ Դուրեան՝ իր յաջողագոյն կտորներուն մէջ յայտնուեցաւ իբրեւ երգիչը իր ներաշխարհին, ան սահմանափակուած չմնաց այս շրջածիրին մէջ: Ակնարկս կ'երթայ բնականաբար Դուրեանի բոլոր քերթուածներուն մէջ ուրոյն զեղեցկութեամբ մը փայլող այն փոքրիկ գլուխ գործոցին, որ է «Թրքուհին»: Այս քերթուածին մէջ Դուրեան դուրս կ'ելլէ բացայայտօրէն իր ենթակայականութենէն, ներհայեցողի սեղմ դիրքէն, որդեգրելու համար ուրիշի մը «ես»ը դիտողի դիրքը, որ կը փորձէ թափանցել այդ «ես»ին խորհուրդին մէջ: Մեծ է Դուրեանի արձանագրած յաջողութիւնը՝ իր այս փորձով, ուր կը յայտնէ իսկապէս հոգեդէտ քնարերգուի իր ամբողջ տաղանդը:

Ինչ որ ըսուեցաւ Դուրեանի մասին՝ մեզ դէմ դիմաց կը դնէ իրաւ բանաստեղծի մը, մեծ բանաստեղծի մը հետ: Շատ կրկնուած բացատրութիւն մըն է թէ մարդ բանաստեղծ չ'ըլլար, կը ծնի: Իսկ Դուրեան իր էութեան բոլոր բջիջներով բանաստեղծ ծնած էր:

Իտալացի բանաստեղծ Լէոփարտի. «Քնարերգութիւնը կարելի է նկատել, կ'ըսէ, իբրեւ բովանդակութիւնը եւ կատարը բանաստեղծութեան»: Այս խօսքը մասնաւոր կերպով կը պատշաճի Դուրեանի, որուն ստեղծագործութիւնը էապէս սրտի երգն է: Բայց ուշադիր ըլլալու է մանաւանդ սա կէտին որ այդ երգը սոսկ զգացական զեղում մը չէ, ինչպէս կրնար թելադրել թերեւս հպանցիկ մերձեցում մը: Դուրեանի երգը խորք մը ունի: Չեմ կարծեր թէ լաւատեսութիւն ըլլայ ասիկա: Խորք մը՝ որ կը պեղէ մարդկային հոգիին ուղեւծուծը՝ անոր ամէնէն կենսական դիրքորոշումներով՝ կեանքի ու մահուան, հունաւորի եւ անհունի բախումներուն ահռելի տառամին մէջ: Այս տեսակէտէն, ի հեճուկս ձեւական, ոճային եւ նոյնիսկ բանիւթային խոշոր տարբերութիւններու՝ Դուրեանի քնարերգութիւնը կը մօտենայ Նարեկեան քնարերգութեան: Այս մերձեցումը ժամանակին Զօպանեան կատարած էր արդէն: Ան կը դրէ. «Զէ՞ք կարծեր որ յուզման, տառապանքի ու ծայրայեղ քնարերգութեան շեշտով տեսակ մը հեռաւոր եղբայրութիւն կայ մեր նոր բանաստեղծ Պետրոս Դուրեանին եւ մեր հին բանաստեղծին՝ Նարեկացիի մէջ. «Տրտունջք»ի հեղինակին սապէս տողերը՝ «Թողէք որ հոգերուխ հառաչով մը զԱսպ